

BOEKBESPREKINGEN

B. Idema A.A. *Oud nieuws, Groninger Geneeskundige verenigingen in de negentiende eeuw* (Groningen: Afdeling Kon. Ned. Mij. tot bevordering der Geneeskunst 1998) 140 pp., ill., ISBN 90-71994-19-8.

Wie een droge opsomming van belangrijke mensen en feiten verwacht in een boek dat uitgegeven is ter gelegenheid van de 150^e jaarvergadering van de (Koninklijke) Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) wordt aangenaam verrast. In *Oud nieuws* verhaalt de internist Idema niet alleen over de totstandkoming van de Groninger geneeskundige verenigingen, cumulerend in de oprichting van de afdeling van de NMG; hij presenteert ook een spannend verhaal rondom de invoering van de wet op de uitoefening van de geneeskunde van 1865.

Oud nieuws is geschreven om inzicht te geven in het negentiende-eeuwse geneeskundig verenigingsleven in Groningen. Het Gezelschap van Groningsche Geneeskundigen (GGG) en de Vereeniging van Groninger Genees- en Heelkundigen (VGGH) worden aan de hand van de beschikbare notulen en overzichten van de lezingen gedetailleerd beschreven. De rol van leidende figuren zoals J. Baart de la Faille en L. Ali Cohen in de Groningse medische wereld blijkt uit hun vele activiteiten, voordrachten en functies.

Interessante details komen naar voren: leden van de GGG die te laat aanwezig waren bij vergaderingen of zich niet afgemeld hadden, kregen een geldboete. Een gewoonte die in 1882 afgeschaft werd. Een jaar na de introductie in Boston demonstreerde Nanninga op 10 juni 1847 tijdens een vergadering de extractie van een kies bij een patiënt onder 'aetherisatie', drie maanden na de eerste demonstratie in ons land in Utrecht. Naar aanleiding van de cholera epidemies in 1853 en 1854 wordt er vastgesteld dat cholera 'eene armeluisziekte' is, en volgt er een discussie over de relatie met de grondgesteldheid, jenevergebruik en mogelijke besmettelijkheid.

Duidelijk komt naar voren de belangrijke rol die de verenigingen speelden bij de nascholing. Alle sprekers en onderwerpen zijn in bijlagen te vinden (b.v. Acker Stratingh op 11 november 1852: 'Medicina politica en diaetetica').

De achtergronden die leidden tot de oprichting van de Vereeniging van Groninger Genees- en Heelkundigen blijven duister, gedeeltelijk overlapt het ledenbestand dat van de GGG. Het bestond

van 1846 tot 1879. Daar er slechts jaaroverzichten bewaard gebleven zijn tot 1849 is er verder weinig bekend betreffende dit gezelschap. Nog minder is er bewaard gebleven van het medisch studenten-dispuut Ex Parvis Magnum, opgericht 7 november 1837, namelijk niets.

De Groningse afdeling van de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst werd in 1849 opgericht; 18 leden, waaronder, vanwege de vakantie, nog geen professoren. Het zou tot 1882 duren alvorens de GGG en de VGGH met hun wetenschappelijke activiteiten in de afdeling op zouden gaan. In 1862 kwam het tot vuurwerk toen de academische geneeskundigen hun praktijkvoering en het bestaan van de medische faculteit bedreigd zagen in de wetsvoorstellen waarvan de goedkeuring door het hoofdbestuur van de NMG door de jaarvergadering gejaagd waren.

De afdeling bedacht zich, schreef een protestbrief, en hief zich op. Vervolgens stelde Ali Cohen, tevens hoofdbestuurslid, dat de opheffing onwettig was en zette de 'afdeling' met 7 leden voort. In 1866 werd de afdeling opnieuw opgericht. De wetsvoorstellen werden in nieuwzige vorm aangenomen door de Tweede Kamer.

In het slotwoord komt de auteur tot een korte beschouwing die de lezer helpt de vele gegevens in de voorafgaande hoofdstukken te begrijpen. Deze had uitgebreider en diepgaander mogen zijn, de vele gegevens zijn voor de lezer van nu immers niet steeds interpreteerbaar, vooral wat betreft de geschiedenis rond de invoering van de geneeskundige wetten.

Concluderend bevat *Oud nieuws* veel informatie en bronnenmateriaal betreffende de organisaties van de Groninger Medici in de negentiende eeuw, en een summier interpretatie daarvan. Aanbevolen voor allen met medische banden in het noorden van het land of belangstelling voor het beloop van belangenconflicten.

Marten van Wijhe

Kees W. Zimmerman, *One leg in the grave. The miracle of the transplantation of the black leg by the saints Cosmas and Damian*. With contributions by Carolien Hilhorst-Böink, Jan L. de Jong and Frank G. Huisman (Maarssen: Elsevier/Bunge 1998) 106 pp., ill., f 28,50, ISBN 90-352-2004-8.

In de verzameling van heiligenlevens, welke omstreeks 1255-1266 door Jacobus de Voragine werd bijeengebracht en sinds ongeveer 1300 bekend staat als de *Legenda Aurea*, komt het merkwaardige 'wonder van het zwarte been' voor. Het gaat om een man wiens ene been door kanker volledig was verteerd. De tweelingbroers en artsen, de heilige martelaren Cosmas en Damianus, genazen deze man door het verteerde been te vervangen door het been van een pas begraven Moor. Deze 'transplantatie' maakte blijkbaar grote indruk gezien het feit dat vooral in de vijftiende en de zestiende eeuw talrijke afbeeldingen van het betreffende wonder werden gemaakt. Kees Zimmermann, de samensteller van het onderhavige boek, heeft vanaf 1985 op zijn vakanties afbeeldingen verzameld van de transplantatie van het zwarte been, waarvan er in dit fraai uitgevoerde boek veertig zijn afgebeeld. De oudste is een paneel van de meester van Rubió (ca 1351/52-1370/80), de jongste een glas-in-loodraam van Louis Ribes uit 1962. Het boek, waarvan de tekst zowel in het Nederlands als in het Engels is geschreven, bevat een vertaling van het wonderverhaal door Carolien Hilhorst-Böink en Ton Hilhorst, alsmede een kunsthistorische toelichting ('Heiligen, heekracht en heilsverwerving' door Jan de Jong) en een medisch-historische ('Menselijke zwakte tegenover Gods almacht: over de betekenis van het Wonder van het Zwarte Been' door Frank Huisman). Een interessant boek voor medisch-historici.

H.A.M. Snelders

Gemma Blok & Joost Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen: SUN 1998) 319 pp., ill., f 49,50.

Magische krachten dacht ze te bezitten. 'Maria van Endegeest' of 'heilige Julia', zoals ze zichzelf ook wel noemde, was ervan overtuigd dat ze een zonnekoningin was, het weer kon beïnvloeden en artsen van geslacht kon laten veranderen en dat allemaal dankzij de magische krachten die ze schaarde onder de naam 'gedachtetelevisie'.

Maria is een van de figuren in *Terug naar Endegeest*. In dit gedenkboek trachten de historici Blok en Vijselaar een eeuw Endegeest te beschrijven vanuit het perspectief van de patiënten en de ontwikkeling van een therapeutische cultuur. Hiermee vullen zij een lacune aan die al sinds de jaren zeventig bestond in de Nederlandse geschiedschrijving van de psychiatrie. In deze meer tradi-

tionele institutionele geschiedenissen wordt veel aandacht besteed aan prominente psychiaters, veranderingen in therapeutische zienswijzen, organisatorische verwickelingen en dergelijke, maar de echte hoofdrolspelers in de psychiatrie – de patiënten – komen niet of nauwelijks aan bod en zeker niet aan het woord.

Blok en Vijselaar plaatsen de patiënten wel voor het voetlicht. Op grond van een steekproef van patiëntendossiers van het psychiatrisch ziekenhuis proberen de auteurs een indruk te geven van het dagelijks reilen en zeilen in de inrichting. Via een chronologische bespreking van de ontwikkeling van de therapeutische cultuur krijgt de lezer antwoord op vragen naar de reden van opname, de aard van behandeling, het dagelijks leven in Endegeest, de verhouding van de patiënt tot zijn familie en de verpleging en de omstandigheden die samenhangen met het ontslag van de patiënt.

Eén hoofdstuk vormt een uitzondering op bovengenoemde chronologische weergave. Het is geheel gewijd aan de geschiedenis van patiënten in de periode 1897-1939. Blijkbaar doen zich in deze periode weinig daadwerkelijke veranderingen voor in de behandeling en benadering van patiënten. Een groter probleem is dat er in de vooroorlogse dossiers nauwelijks egodocumenten van patiënten zelf aanwezig zijn. Wat zij vonden van hun psychische toestand en hun opname in Endegeest zullen we nooit uit hun mond horen, helaas.

Dit gemis maakt Vijselaar enigszins goed door de patiënt via verhalen en citaten van familie en geneesheren een stem te geven. Op die manier slaagt hij erin om een goed beeld te scheppen van de bewoners van Endegeest. Zo wordt duidelijk hoe patiënten worstelen met hun huwelijk, seksualiteit, stress op de werkvloer en zorgen over voldoende brood op de plank. Ook wordt expliciet hoe maatschappelijke normen en waarden ten aanzien van onder andere seksualiteit en arbeid hun weerslag vinden in zaken omtrent het geestelijk lijden en het registreren daarvan door geneesheren.

Wat het boek siert zijn de grappige, aandoenlijke en soms zelfs pikante details waarmee de auteurs hun verhaal opluisteren. Zo verhaalt Vijselaar van een tekort aan bovenkleding eind jaren twintig, ontstaan toen de bedverpleging plaatsmaakte voor de zogenaamde actievere therapie in de tuin, de zaal of de werkplaats. Blijkbaar was het aantal kledingstukken vastgesteld op bedlegerige patiënten en niet berekend op zoveel 'actievelingen'! Enigszins pikant en in ieder geval opmerkelijk is Vijselaars relaas over de plaats van Henk Jelgersma in het ontstaan van de 'acute psychiatrie'. Traditioneel wordt het ontstaan van de

acute psychiatrie toegeschreven aan de Amsterdamse psychiater Querido die er begin jaren dertig voor het eerst mee zou zijn begonnen. Vijselaar maakt echter aannemelijk dat de rol van Jelgersma in het ontstaan van de acute psychiatrie zeker zo groot is. Jelgersma introduceert reeds eind jaren twintig in Leiden als eerste sociaal-psychiatrische voor- en nazorgprogramma's, gericht op het voorkómen van gestichtopname. Querido, van 1927 tot 1931 werkzaam als geneesheer in Endegeest en beste maatjes met Jelgersma, heeft in alle waarschijnlijkheid toch een deel van zijn concept ontleend aan deze tijd in Endegeest. Hij maakt daar echter geheel geen melding van in zijn autobiografische werk.

Spannend is ook de tip van de sluier der liefde die Blok oplicht in haar intermezzo over de zwarte jaren van de Tweede Wereldoorlog. In een tijd waarin ellende, angst, kou, honger en dood overheersen grijpt een verpleegster tijdens haar nachtdienst nietsvermoedend in de haren van een in Endegeest ondergedoken verzetsstrijder. De schrik te boven, bloeit een romance op die na de oorlog wordt omgezet in een huwelijk. Blok weet deze boeiende verteltrant vast te houden in haar hoofdstukken over het wel en wee van patiënten in Endegeest na de Tweede Wereldoorlog.

Na de lezer te hebben rondgeleid in het kalme water van het Endegeest van de wederopbouw, de natuurwetenschappelijke benadering, psychofarmaca en het daarbij behorend optimisme over voor- en nazorg, leidt Blok de lezer in het volgende hoofdstuk door de woelige baren van de jaren zestig en zeventig. Geheel in overeenstemming met het maatschappijkritische, seculiere en anti-autoritaire culturele klimaat van die jaren zijn het persoonlijke aandacht voor het individu, psychoanalyse en een kritische houding die in Endegeest de klok slaan. De daarmee verband houdende therapeutische vernieuwing wordt vooral zichtbaar op de in 1978 geopende opname-afdeling de Hobbitstee. Hier trachten zeer tolerante verpleegkundigen 'lastig' gedrag op pedagogische wijze en zonder dwangmiddelen te corrigeren.

Dit is waarschijnlijk de enige positieve noot die er op dat moment te horen is in Endegeest, helaas. Rond 1980 zit het psychiatrisch ziekenhuis danig in de problemen. Bijzonder gepast bespreekt Blok deze problematiek onder het kopje 'Ellendegeest'. De hiermee bedoelde organisatorische rompslomp, deplorabele huisvestingssituatie en onevenwichtige kwaliteit van zorg vinden hun climax in 1978 wanneer een leerling-verpleegkundige, wanhopig over de situatie in Endegeest, in een stormachtige nachtelijke actie met een pistool aan de deur van geneesheer-directeur Mojet ver-

schijnt. Gevolg is een hoop negatieve pers en uiteindelijk een reorganisatieplan. Hierna komt het ziekenhuis in rustiger vaarwater terecht.

Al met al leest Endegeest als een spannende roman. De chronologische bespreking van de ontwikkelingen in en om Endegeest in de periode 1897-1997 wordt omlijst met literaire intermezzo's van de sociaal-psychiater Henk Jelgersma, literator Jan Wolkers en ex-patiënten Maarten Biesheuvel en Jacob Maris. Ex-patiënt is ook 'Maria van Endegeest' wanneer zij in 1981 sterft. Op dat moment is zij 52 jaar in Endegeest opgenomen geweest; getuige van een halve eeuw roerige psychiatrie.

Jessica Slijkhuis

Marnix Beyen en Geert Vanpaemel (red.), *Ras-echte wetenschap? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog* (Leuven: Acco 1998) 237 pp., ill., f 58,50, ISBN 90-334-3859-3

Gedachten over verbetering van de menselijke soort reiken tot ver in de geschiedenis terug. Vanaf *De Staat* van Plato tot *De Zonnestad* van Thomas Campanella hebben reeds ver vóór Darwin ideeën over een fysieke en mentale verbetering van de mens de fantasie bevreugd. Met de geboorte van de nieuwe 'wetenschap' van de eugenetica in de tweede helft van de negentiende eeuw leek het ideaal van een kunstmatige en gestuurde verbetering van de mens concrete actualiteit te krijgen. Parallel aan de eugenetica, die zich op de verbetering van de menselijke soort als zodanig richtte, ontwikkelden zich vanaf het einde van de achttiende eeuw ook de moderne rassentheorieën met hun afstammingsmythen en zuiverheidspreoccupaties, waarin 'Ariërs' en Germanen zo prominent zouden figureren. De eugenetica en de moderne rassentheorieën gingen aanvankelijk gescheiden wegen, maar zouden niettemin sterke overlappingen vertonen.

De door Marnix Beyen en Geert Vanpaemel geredigeerde bundel *Ras-echte wetenschap?* is een treffende illustratie van het hierboven aangeduide amalgaam aan opvattingen en overtuigingen, waarvan de 'wetenschap van het ras' zich bediende, een 'wetenschap' die door de verschillende auteurs van de bundel in de specifieke context van België wordt onderzocht. De bundel bevat twaalf opstellen over het rasdenken in België (en in mindere mate in Nederland) vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog en is voortgevloeid uit een studiedag aan de universiteit van Leuven in 1997 die aan dit

thema was gewijd. De artikelen zijn onder drie noemers samengebracht. In deel 1, 'Ras als fundament', wordt de wetenschappelijke fundering van het rasdenken in de hierboven genoemde periode in kaart gebracht; in deel 2, 'Ras tussen twijfel en aanvaarding', wordt nagegaan op welke wijze men in deze periode de wetenschappelijke legitimiteit van het rasbegrip probeerde te bepalen en in deel 3, 'Ras en retoriek', wordt de politieke en culturele dimensie van het rasdenken in deze periode onderzocht.

In het eerste deel van de bundel belichten Jean-François Crombois en Geert Vanpaemel resp. het ontstaan van de eugenetica in België in de periode voor de Eerste Wereldoorlog en haar verdere ontwikkeling tijdens het interbellum, terwijl in het tweede deel over 'Ras tussen twijfel en aanvaarding' verschillende auteurs de twijfels in deze periode over de wetenschappelijke legitimiteit van het (antropologische) rasbegrip nagaan. In haar artikel over de Brusselse arts Émile Houzé ('Émile Houzé en de studie van de Belgische schedels') laat Anne Morelli op aanschouwelijke wijze zien hoe Houzéz aanvankelijke veronderstelling (zoals verwoord in zijn proefschrift uit 1882) van twee afzonderlijke rassen in België (sub-dolichocefale Vlamingen die van de Germanen afstamden en sub-brachycefale Walen die van de Kelten afstamden) rond 1906 plaats maakte voor het inzicht dat er van afzonderlijke rassen in België (en Europa) helemaal niet kan worden gesproken.

Terwijl na de eeuwwisseling in de wetenschappelijke wereld het geloof in rassen als afzonderlijke antropologische categorieën steeds meer werd opgegeven, raakten daarbuiten raciale noties om politieke stellingnamen en nationale aanspraken te legitimeren steeds meer in zwang. Het derde deel van de bundel 'Ras en retoriek' maakt duidelijk hoe het begrip 'ras' als politiek instrument werd benut. Corinne Godefroid laat zien hoe de Waalse beweging op haar congres in 1905 eigenlijk tegen beter weten in bleef vasthouden aan de fictie van een 'Waal ras' als aparte antropologische categorie om haar aanspraken op een grotere mate van autonomie te legitimeren. In Vlaams-nationalistische kringen werd de idee van een 'Germaanse rassenverwantschap' verkondigd om de Belgische staat te ondermijnen en aansluiting te vinden bij Nederland of desnoods Duitsland. Juist het derde deel van de bundel demonstreert op fraaie wijze hoezeer de 'wetenschap van het ras' in de besproken periode bij uitstek een 'idealistische' wetenschap was waarbij het begrip 'ras' al naar gelang de omstandigheden een nieuwe betekenis kon aannemen.

Zoals in de inleiding van de bundel wordt opgemerkt, zijn studies over 'ras' en 'rasweten-

schap' in het Nederlandse taalgebied gering in aantal. Hier kunnen de studies van Piet de Rooy, *Op zoek naar volmaaktheid* (1991) en Jan Noordman, *Om de kwaliteit van het ras. Eugenetica in Nederland 1900-1950* (1989) genoemd worden. De bundel *Rasechte wetenschap?* vormt hierop een belangwekkende en lezenswaardige aanvulling die de geschiedenis van het rasbegrip in België nauwkeurig in kaart brengt. Op één artikel na hebben alle bijdragen in de bundel betrekking op de situatie in België. Het op zich lezenswaardige artikel van Gjalt Zondergeld over de Friese nationalist J.M. van der Goot is hier een vreemde (Friese) eend in de bijt. Aan de homogeniteit van de bundel (om een geliefde uitdrukking uit het discours van het ras te gebruiken) doet dit echter nauwelijks afbreuk.

Jan Willem de Groot

Annemarie de Knecht-van Eekelen, *'Hemofilie, een ziekte in beweging'. De geschiedenis van de Van Creveldkliniek* (Utrecht 1998) 143 pp., ISBN 90-9011633-8. Te bestellen bij de Van Creveld-kliniek tel. 030-250.84.50.

Hemofilie is een vrij zeldzame erfelijke ziekte waarover buiten de medische wereld weinig bekend is. Hemofiliepatiënten krijgen te maken met levensgevaarlijke in- en uitwendige bloedingen, omdat in hun bloed een stollingsfactor ontbreekt. Bloedingen in de gewrichten kunnen bovendien ernstige invaliditeit veroorzaken.

In *De geschiedenis van de Van Creveldkliniek* beschrijft de auteur achtereenvolgens de oprichting van de kliniek voor hemofiliepatiënten in 1964 door de hoogleraar kindergeneeskunde dr. Simon van Creveld (die zich al in de jaren dertig specialiseerde in hemofilie), de internationale bekendheid die de kliniek op het gebied van de behandeling van hemofiliepatiënten verwierf, de kliniek als centrum voor wetenschappelijk onderzoek en het succes daarvan, de dreigende sluiting van de kliniek en de uiteindelijke overname door het Academisch Ziekenhuis in Utrecht. Bijzonder is het belang dat de kliniek hecht aan fysiotherapie, het onderwijs aan de patiëntjes en aan de psychosociale begeleiding van kinderen en hun ouders.

Vanaf hun eerste levensjaren leefden hemofiliepatiënten voor de komst van stollingsproducten van de ene bloeding naar de volgende. Dat betekende langdurige ziekenhuisopnames met immobilisatie van gewrichten met gips of beugels. Bloedingen waren bovendien pijnlijk. Pijnstillers werden vroeger niet gegeven, want het verminderde

ren van de pijn was een indicatie voor het gunstig verloop van de bloeding. De ommekeer voor hemofiliëpatiënten kwam omstreeks de jaren zeventig toen preventie mogelijk werd. Uit het plasma van donorbloed konden stollingsproducten worden bereid, waardoor voortaan, bij een regelmatige toediening, bloedingen konden worden voorkomen en de gewrichten geen schade meer opliepen. Vanaf dat moment lag de nadruk niet meer op rust maar juist op activering en beweging. Nog één keer liep het optimisme van de jaren zeventig een ernstige deuk op. Tien jaar later bleek dat 170 patiënten via donorbloed met het HIV-virus waren besmet.

De geschiedenis van de Van Creveldkliniek is een boeiend verhaal vooral door de verweving van de institutionele en wetenschappelijke geschiedenis met de herinneringen van medewerkers van de kliniek en van patiënten en hun familie. Tot nog toe komen patiënten en hun familieleden in de medische geschiedschrijving slechts sporadisch aan bod. Alleen daardoor al is dit boek een waardevolle aanwinst.

Volgens de opdrachtgevers voor dit gedenkboek weten de meeste mensen niets van de geschiedenis van kliniek en van hemofilie. Om de herinneringen daarover vast te leggen besloten zij deze geschiedenis te laten beschrijven. De auteur is daar uitstekend in geslaagd. Maar niet alleen leken, ook artsen wordt de lezing van dit boek aanbevolen. Uit een 'perikel' in *Medisch Contact* blijkt dat er ook grote lacunes in deze kennis bij sommige artsen bestaan (*Medisch Contact* 54 (1999) nr 18, 7 mei, 659).

Alice Juch

'Hugo de Vries 1848-1998', Themanummer *Acta Botanica Neerlandica* 47 (1998) 405-528 (Oxford: Blackwell Science).

Op 27 maart 1998 stroomde de grote zaal in het Amsterdamse Koninklijk Instituut voor de Tropen vol. Op deze dag zou de 150e geboortedag van Hugo de Vries herdacht worden. En dat gebeurde op waardige wijze, want de Universiteit van Amsterdam is trots op haar toentertijd wereldberoemde hoogleraar in de botanie. Sprekers uit binnen- en buitenland gaven hun visie op aspecten van het werk van Hugo de Vries zelf of op recente ontwikkelingen, die daaruit mede zijn voortgekomen.

De meeste van de lezingen die die dag zijn gehouden zijn gebundeld in een aflevering van de *Acta Botanica Neerlandica*. Er is een verhaal van

Erik Zevenhuizen over Hugo de Vries' leven en werk toegevoegd. Al is het jammer dat de twee buitenlandse sprekers, Stephen Jay Gould en Ursula W. Goodenough, het blijkbaar niet nodig hebben gevonden om hun bijdrage aan de bundel te leveren, de bezoekers van de gedenkdag hebben met deze aflevering een waardevolle blijvende herinnering.

Er is een bijdrage van Piet de Rooy over de receptie van de evolutietheorie in Nederland in liberale kring. Met name de artikelen, onder meer van Hugo de Vries, die hierover in het tijdschrift *De Gids* zijn verschenen, worden besproken. Hugo de Vries heeft de evolutietheorie altijd gepropageerd. Er is een artikel van Erik Zevenhuizen over het gebruik van statistische methoden door Hugo de Vries. Bestudering van recent gevonden onderzoeksantekeningen maakt duidelijk dat hij in 1896 al de zogenaamde 'wetten van Mendel' gebruikte om zijn onderzoeksresultaten te interpreteren. Andere aantekeningen doen vermoeden dat hij in die periode op meerdere gedachten hinkte; hij was op zoek naar de wetten in de natuur; het was hem niet altijd duidelijk hoe die wetten eruit zagen. Er is een artikel van Herman van den Ende gewijd aan Hugo de Vries' plantenfysiologisch onderzoek. Geconcludeerd wordt dat Hugo de Vries een substantiële bijdrage leverde aan de ideeën over groei in planten, en dat hij met name oog had voor de overheersende rol van water. Na 1890 hield Hugo de Vries zich hoofdzakelijk bezig met erfelijkheid en mutaties. Vooral door zijn tweedelige werk over mutaties werd Hugo de Vries een internationaal vermaard geleerde. Bert Theunissen betoogt in zijn artikel dat een belangrijk motief voor De Vries om zich daarin te verdiepen de overtuiging was, dat dergelijk onderzoek een middel zou kunnen opleveren voor het kweken van verbeterde gewassen en zo zou kunnen bijdragen aan de verlichting van het lijden van de mensheid. Marga Coesel, tenslotte, bespreekt de populariserende activiteiten van Hugo de Vries. Zij betoogt dat daarvoor reeds de kiem gelegd is tijdens zijn lagere-schoolperiode in Haarlem, een toenmalig centrum van bollenkwekerijen. Popularisering van de wetenschap werd daar in meerdere genootschappen beoefend. De Vries schreef honderden populariserende artikelen in meer dan 80 tijdschriften. In het *Album der Natuur*, waarvan hij gedurende een lange periode de redactie vormde, schreef hij er meer dan 100. Met amateurbiologen als Heimans en Thijssse deelde hij zowel ware liefde voor de natuur als de overtuiging dat herhaaldelijke excursies in de natuur gelukkig maken en bijdragen aan iemands vorming. De Vries heeft ook vele lezingen gegeven voor populair-weten-

schappelijke genootschappen, met name voor Diligentia in Den Haag. Het gesproken woord werd daarbij verlevendigd door collegeplaten, gedroogde en verse planten uit de Hortus.

Al deze activiteiten zullen in belangrijke mate aan zijn beroemdheid hebben bijgedragen. In 1916 werd hij na Thorbecke, Jozef Israëls en Eduard Douwes Dekker als de beroemdste Nederlander beschouwd, beroemder dan Abraham Kuyper en Van 't Hoff.

Er was een grote belangstelling voor deze lezingendag ter nagedachtenis aan Hugo de Vries. Veel biologen hoorden graag iets over hun beroemde voorganger. De aanwezigen zullen het gehoorde graag nog eens in de bundel nalezen. Theunissens slotzin 'Nevertheless, I would not hesitate to call Hugo de Vries the most innovative and influential Dutch geneticist ever, and a main figure in the history of genetics', zullen de lezers met welgevallen op zich laten inwerken. Het loont om aandacht aan een beroemde wetenschapper te besteden, zo blijkt uit deze en vergelijkbare bijeenkomsten en publicaties.

Bij zo'n gelegenheid is het natuurlijk niet de bedoeling dat er al te veel kritiek op de betreffende wetenschapper wordt geleverd. Sommige wetenschapshistorici hebben daar moeite mee. Zij vinden andere onderwerpen interessanter en minstens zo belangrijk. Een al te hagiografische benadering strookt niet met hun gevoel van wetenschappelijke eerlijkheid. Toch wordt op een dergelijke dag meestal ook een beroep op hun deskundigheid gedaan. En deze mogelijkheid om als representant van een vakgebied zichtbaar te worden, kunnen en willen ze toch niet laten voorbijgaan. Ik denk dat ze zich moeten kunnen blijven inleven in de gedachtenwereld van de vakwetenschappers; anders zullen ze vroeger of later het contact met deze groep mensen verliezen. En dat kon dan wel eens in het eind van de professionele beoefening van de wetenschapsgeschiedenis resulteren.

Ida Stamhuis

J.W. Schot e.a. ed., *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, deel I (Stichting Historie der Techniek: Walburg Pers) 400 pp., ill., ISBN 90.5730.036.2.

'Ik zit op den berg en kijk in het dal der plichten. Dat is dor, er is geen water, het dal is zonder bloemen en boomen. Er loopen veel menschen door elkaar. De meesten zijn wanstaltig en verwelkt en kijken voortdurend naar den grond. Enkelen kijken nu en dan op en dan schreeuwen zij. Na eeni-

gen tijd sterven allen, toch zie ik niet dat hun aantal mindert, het dal ziet er steeds eender uit.' Dit schreef Nescio in 1922. Volgens een van de auteurs van *Techniek in Nederland in de twintigste Eeuw* kan 'Het dal der plichten' gelezen worden als een reflectie van de schrijver op zijn dagelijkse bestaan als kantoorchef.

Het kantoorleven viel Nescio, pseudoniem van J.H.F. Grönloh (1882-1961), niet mee. En hij was niet de enige. Toch, zo stellen de auteurs van het eerste deel van de zevendelige serie *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, heeft juist de saaiheid van het kantoorbestaan menig schrijver geïnspireerd, en zodoende heeft het kantoor als dramatische setting een belangrijke plaats in de Nederlandse literatuur verworven. Als voorbeelden van bekende kantoortypes noemen ze de makelaar in koffie Droogstoppel uit Max Havelaar van Multatuli, de kantoorbediende en advocaat Katadreuffe uit Bordewijks Karakter, de secretaresse uit de boeken van Cissy van Marxveldt en A.M. Nachenius-Roegholt, 'De typiste' van Gerrit Achterberg, de kantoorbediende 'Awater' van Martinus Nijhoff en de verschillende personages uit J.J. Voskuils zevendelige romancyclus Het Bureau. Met een verwijzing naar een recente dichtbundel van Thomas Rap concluderen de auteurs vervolgens dat de sfeer op kantoor in deze eeuw niet wezenlijk veranderd is. In het 'dal der plichten' in de Nederlandse literatuur lijkt ieder eender, en al sterven er mensen, hun aantal mindert niet.

De auteurs van het deel 'Kantoor en informatietechnologie' delen deze observatie beslist niet. Integendeel: 'administratieve activiteiten vormden een belangrijke, zo niet de belangrijkste, pijler van de opkomende informatiemaatschappij', lezen we bijvoorbeeld op pagina 211. 'Desondanks kregen deze administratieve activiteiten tot nu toe weinig aandacht in discussies over de opkomende informatiemaatschappij. Ze worden in het algemeen als saai en statisch beschouwd en hetzelfde geldt voor de geschiedenis ervan. Dat is echter allerminst terecht: de kantoorsector laat sinds de tweede helft van de negentiende eeuw een interessante dynamiek zien.' Die dynamiek komt vervolgens in zeven hoofdstukken aan bod. Chronologisch, zodat het gemechaniseerde kantoor tussen 1914 en 1940 een plaats kreeg na het hoofdstuk over de opkomst van de moderne administratie tussen 1880 en 1914, en de opkomst van de computer een plaats kreeg na het hoofdstuk over het kantoor in een stroomversnelling na de Tweede Wereldoorlog. Tot slot volgen nog enkele beschouwingen over de ontwikkeling en verspreiding van de computer tot 1965 en een korte vooruitblik op de periode na 1965.

Vooral dat laatste is heel wonderlijk. Niet omdat er sinds 1965 toch al meer dan een kwart eeuw verstreken is, en deze periode dus puur numeriek heel wel bij de twintigste eeuw behoort. Jaartallen alleen legitimeren immers nooit het verrichten van historisch onderzoek. Wonderlijk is de observatie van de auteurs dat juist 'de ontwikkeling en toepassing van de computer in de periode na ongeveer 1965 een belangrijke drijfveer is geweest achter maatschappelijke veranderingen.' In een bundel over techniek, die al zowat op de eerste pagina beweert zich van andere techniekgeschiedenissen te onderscheiden door zijn contextualistische aanpak, verwacht je nu juist deze observatie niet. De verwevenheid tussen technische en maatschappelijke ontwikkelingen zou van elke pagina af behoren te druppelen; op de laatste pagina van dit boek constateren dat de ontwikkeling van een computer grote maatschappelijke consequenties heeft gehad (of zal hebben), is hetzelfde als in een boek over het huwelijk uiteindelijk vaststellen dat er mensen zijn die trouwen.

Hebben de auteurs van dit deel dan gefaald? Zijn ze er dan niet in geslaagd de lezer bewust te maken van 'de vele soorten verbanden die er bestaan tussen technische en maatschappelijke ontwikkelingen' (p.11)? Natuurlijk wel. Al was het maar door tot vervelens toe te melden dat techniek en maatschappij niet zonder elkaar kunnen. En behalve dat door in hoofdstuk twee een heel begrippenapparaat te introduceren waarmee die verwevenheid uitgedrukt kan worden – een begrippenapparaat waarbij het volgens de auteurs van belang is te onderkennen dat preciese verhoudingen, ontwikkelingen of karakteristieken allemaal van geval tot geval kunnen verschillen, en dus empirische kwesties zijn. Gevolgd door twee uitgebreide empirische studies – waterstaat en kantoor – , waarin de verwevenheid van geval tot geval uitgelegd en beschreven wordt.

En daar wringt de schoen. In al zijn weidsheid blijkt dit begrippenapparaat namelijk juist de specificiteit van de gevalsstudies dood te slaan. Heel duidelijk blijkt dit in het zesde hoofdstuk van deel Waterstaat, 'grote projecten en subtiele afwatering'. De bedoeling van dit hoofdstuk is de gevolgen na te gaan van grote waterstaatkundige projecten voor de lokale afwatering. Een uitgelezen kans om de (on)bedoelde effecten van grote technische ingrepen op lokaal niveau te demonstreren. Maar nee, niets daarvan: in al hun haast om duidelijk te maken dat het altijd ergens weer anders gaat, of kan gaan, beperken de auteurs zich

in de paragraaf over de gevolgen van de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal tot het opsommen van de 'diverse' deelnemers aan 'de onderhandelingen'; lezen we dat 'de meeste' waterschappen het een wilden, en 'sommige' het ander; dat zij in 'zeer veel gevallen' dit wilden, en in 'een aantal gevallen' iets anders; dat het onderhoud van nieuwe werken 'meestal' voor het Rijk was; dat de voorwaarden van de waterschappen 'soms' voor het Rijk onaanvaardbaar waren; en dat 'in een aantal gevallen' bij verschil van mening bepaald werd dat het advies van de hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat bindend zou zijn (maar 'soms' ook diende 'de' minister eraan te pas te komen). Deze paragraaf heet 'een olifant in de porseleinkast', maar dat lijkt na zorgvuldige lezing meer op de werkwijze van de auteurs dan op die van Rijks-waterstaat te slaan.

Het is alsof de auteurs zich vooral door een overweldigende hoeveelheid gebeurtenissen hebben laten leiden, en niet door een vraag. Men heeft ogenschijnlijk vooral willen demonstreren dat die allemaal aan dezelfde principes beantwoorden. Maar alleen *zeggen* dat een diagnose vanuit techniekhistorisch onderzoek spannend is (p. 18) blijkt uiteindelijk niet overtuigend. Alleen *zeggen* dat een volledig geautomatiseerde samenleving ooit een toekomstperspectief was dat 'zowel fascinatie als huiver' (p. 306) oproep is niet voldoende. Alleen *zeggen* dat de vraag waarom de Nederlandse Heide-maatschappij als eerste een computer in gebruik nam intrigerend is (p. 308), maakt die vraag niet automatisch intrigerend. Alleen *zeggen* dat de dynamiek van de kantoorsector interessant is (p. 213), is niet genoeg. Je moet het ook laten zien.

En dat doen de auteurs van deze bundel niet. Het resultaat van deze techniekgeschiedenis is inderdaad een overzichtswerk, op de rand van het door de auteurs gevreesde encyclopedisch overzicht. Het beschrijft, benoemt, constateert. Dat is heel nuttig en bruikbaar, maar slechts met een specifiek doel voor ogen. Als ik wil weten wanneer, door wie, onder welke omstandigheden de sluizen bij Heumen en Weurt geconcipeerd werden, dan sla ik graag dit boek open. Als ik wil weten welke computer wanneer bij KLM geïntroduceerd werd, kijk ik er nog een keer met veel liefde in. Maar als ik wil weten hoe het leven op kantoor de afgelopen vijftig jaar veranderd is, kan ik helaas beter alle delen van Voskuil lezen. Dat is ook saai, maar minder pretentius.

Patricia Faasse